CEL MAI VECHI CRONOGRAF ROMÎNESC DE PROVENIENȚĂ RUSĂ

DIOMID STRUNGARU

Spre deosebire de cronograful lui Mihail Moxa — primul cronograf romînesc, alcătuit în 1620 după izvoare sud-slave și bizantine în versiune slavonă [1] — și de cronografele de origine neogreacă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea [2], cronografele romînești de proveniență rusă au rămas, am putea spune, aproape necercetate [3].

Existența cronografelor romînești traduse din rusește a fost semnalată, pentru prima oară, de N. Iorga, în legătură cu prezentarea activității literare a lui Vartolomei Măzăreanu, erudit călugăr moldovean, care a tradus în anul 1766 un astfel de cronograf [4]. Cu acest prilej, marele nostru istoric a atras atenția și asupra manuscrisului 1385 din Biblioteca Academiei, un cronograf « tradus din rusește în secolul al XVII-lea », al cărui conținut « trece la 1453 la istoria rușilor, mergînd pînă la Mihail Romanov și moartea Sf. Serghie » [5]. Aceste prețioase relatări din succinta notă a lui Iorga au rămas, din nefericire, timp de patru decenii fără urmări. Nici prof. P.P. Panaitescu, unul dintre cercetătorii de seamă în domeniul raporturilor culturale romîno-slave, nu s-a oprit asupra cronografelor menționate de Iorga [6].

---

[1] Editat parțial de B. P. Hasdeu în *Cuvente den bătrîni*, vol. I, București, 1878, p. 337—448. Vezi și N. Iorga, *Istoria literaturii romîne în sec. al XVIII-lea*, București, 1901, p. 83—84. O bibliografie largă dă N. Cartojan în *Istoria literaturii romîne vechi*, vol. II, București 1942, p. 138. În general vorbind, toate istoriile literaturii romîne au rezervat un paragraf acestui cronograf.

[2] Asupra lor posedăm două studii fundamentale: D. Russo, în *Studii istorice greco-romîne. Opere postume*, tom. I, București, 1939, p. 53—100; Iulian Ștefănescu, *Cronografele romînești: tipul Danovici*, Partea I-a, în « Revista istorică romînă », vol. IX, 1939, p. 1—77 (Retipărit în *Opere istorice*, București, 1942).

[3] Vezi S. Pușcariu, *Istoria literaturii romîne. Epoca veche*, Ed. II, Sibiu, 1930; N. Cartojan, *Istoria literaturii romîne vechi*, vol. II, București, 1942; Al. Piru, *Literatura romînă veche*, București, 1961; I. D. Lăudat, *Istoria literaturii romîne vechi*, Partea I, București, 1961. I. G. Sbiera a avut cunoștință de existența unor manuscrise cu traduceri de scrieri istorice ruse, dar nu le-a cercetat personal; vezi *Mișcări culturale și literare la romînii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 250.

[4] N. Iorga, *Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea*, vol. I, București, 1901, p. 86 și 537.

[5] *Ibidem*, p. 537, nota 10.

[6] Vezi studiul *Istoria slavilor în romînește în secolul al XVII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici și Sinopsisul de la Kiev*, în « Revista istorică romînă », vol. X, 1940, p. 80—129.

Încercarea de a înlătura această lacună o face Ștefan Ciobanu, un bun cunoscător al multor amănunte privind relațiile culturale romîno-ruse. Sprijinindu-se, printre altele, pe lucrarea lui A.A. Șahmatov [1], Șt. Ciobanu a întreprins un studiu mai larg asupra manuscriselor de traduceri după diferite lucrări rusești, încadrînd între ele și cronografele de proveniență rusă [2]. Chiar dacă expunerea sa necesită completări și, pe alocuri, rectificarea unor scăpări inerente oricărui început, totuși lui Șt. Ciobanu îi revine meritul de a fi introdus în istoria literaturii romîne, pentru prima dată, un paragraf consacrat cronografelor traduse din limba rusă.

Cercetarea noastră, o reluare a firului întrerupt de mai bine de două decenii, se întemeiază pe același material semnalat de predecesori, anume cele 8 manuscrise ale Bibliotecii Academiei R.P.R. care conțin cronografe de origine rusă. Șapte dintre ele provin din *Hronograful Sfîntului Dimitrie, Mitropolitul Rostovului* [3], și datează din sec. XVIII [4] și XIX [5]; al 8-lea însă, *ms. 1385*, are la bază un alt cronograf rusesc, mult mai vechi, tradus fiind nu în sec. XVIII, cum credea Ciobanu, ci cu multe decenii mai devreme, așa cum afirmase N. Iorga, fără să aducă dovada peremptorie [6]. *Ms. 1385* păstrează prin urmare *cel mai vechi cronograf romînesc de proveniență rusă.* Ca atare, el merită o atenție deosebită, cu atît mai mult cu cît este *autograful* traducătorului. În articolul de față ne propunem să stabilim cu mai multă precizie cîteva date esențiale privind originalul după care a fost tradus, data cînd s-a făcut traducerea și cine anume poate fi traducătorul cronografului.

Manuscrisul 1385 al Bibliotecii Academiei R.P.R. Manuscrisul este într-un format mare — in folio — de 517 foi scrise. Alte 23 foi nescrise—primele 16 (numerotate de la 1 la 16) și ultimele 7 (numerotate de la 534 la 540) — au fost adăogate cu prilejul legăturii din secolul trecut, spre a indica foile lipsă de la începutul și sfîrșitul textului original. Legătura în scoarțe de lemn învelite în piele a fost făcută cu cheltuiala unui preot Pandele, de la Curtea Veche din București, în posesia căruia se afla la 1839 cronograful, după cum rezultă din propriile sale însemnări. Printre altele, el spune că l-a cumpărat cu « lei cincizeci, la anu de la Hristos 1839, febr. » (f. 33 ^{r}) și că l-a legat « în lei optsprezece » (f. 52 ^{v}). O precizare similară e trecută în însemnarea de la sfîrșitul textului cronografului: « Scris-am eu preot Pandele, duhovnicul Curții Vechi, pe acest hronograf, adecă leatopiseț, care l-am cumpărat de la mezat în drept lei cincizeci.

---

[1] A. A. Ș a h m a t o v, *К вопросу о происхождении хронографа,* în « Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук », t. XXVI, St. Petersburg, 1898, p. 1 și urm.

[2] Ș t e f a n C i o b a n u, *Istoria literaturii romîne vechi*, III, București, 1940—1941, curs litografiat, p. 47—104.

[3] Numele său laic este Daniil Tuptalo. A trăit între anii 1651—1709. În studiul citat al lui Iulian Ștefănescu e trecut din eroare (p. 4, r. 2) anul nașterii 1611.

[4] *Ms. 4241* « tălmăcit di pe rusie pe moldavenie . . . prin osteneala mult păcătosului Vartholomei, arhimandritu sfintei mănăstiri Putnii », în anul 1766, și *ms. 1536* din 1772.

[5] *Ms. 166* scris la Căldărușani în 1803, *ms. 1470* din anul 1811, *ms. 2410* din anul 1814, *ms. 2769* copiat înainte de 1820 și *ms. 758*, copie din 1823. Vezi amănunte în articolul citat al lui Iulian Ștefănescu, iar la Șt. Ciobanu, paragraful intitulat *Cronograful lui Dimitrie de Rostov* (*op. cit.*, p. 92—106).

[6] O privire de ansamblu asupra cronografelor enumerate am încercat să dau în articolul *Asupra cronografelor romînești de proveniență rusă*, în volumul omagial dedicat acad. Petre Constantinescu-Iași.

Care să va afla ca să-l fure sau să-l tăinuiască să fie supt blestemu sfinților, trei sute optsprezece sfinți părinți... 1839, fevr. 16 » (f. 519 ^{r}).

Textul cronografului propriu-zis e precedat de cîteva extrase scurte și două prefețe (f. 17 ^{r}—33 ^{r}), astfel că începe de la f. 33 ^{v} și continuă pînă la f. 519 ^{r}, după care urmează o cronologie, din care s-au pierdut ultimele foi.

Titlul cronografului — scris cu cerneală roșie, ca și subtitlurile — este următorul:

« *Cartea cea grăită hronograf, ce se zice început scripturilor neamurilor împărătești, den multe leatopisețe, înnainte de firea de la facerea lumii den cărțile lu Moisi, și ale lu Iisus Naviin și de la ale judecătorilor jidovești, și de patru împărății, de-acii și de împărații asirienești și de a elinilor și de a blagocestivilor și de ale rusilor leatopisețe, sîrbești și bălgărești. Den cartea lu Iosif Lamska pre scurt* » (f. 33 ^{v}).

Tratarea evenimentelor, împărțită pe capitole, pornește « înnainte de firea de la facerea lumii » și, după cum este obiceiul în cronografe, evenimentele consemnate în textele biblice abundă la început, însă treptat își fac loc și capitole cu caracter geografic și istoric. În capitolul al doilea, de pildă, intitulat « *De raiu și de rîuri și de mări* » (f. 38 ^{v}), după ce ni se prezintă imaginea raiului, unde: « de mirosul florilor aromatelor, văzduhul se umplea », după redarea peripețiilor în legătură cu « pomul priceaperii », vin la rînd informații « de rîurile ceale mari » și « de ceale patru mări », iar apoi « de a cincea mare... Exinopont », « de Okianul mare », considerat « mai mare decît toate mările » (f. 39 ^{v}). Astfel de curiozități sînt întregite prin descrierea fantezistă a cîtorva viețuitoare exotice: « de peaștele ehonii » (f. 39 ^{r}), « de alkion pasăre », « de strutocamil și de oaole lui » (f. 39 ^{v}).

Din capitolul al treilea, intitulat « *De ostroave ceale mari* », cititorul află cîteva știri despre cele mai mari insule, printre care: « America, ostrov la mare, la Okian. Și cu măria așa iaste, cît îl chiamă pe el a patra parte a pămîntului [1]. Iară la acel ostrov lăcuesc oameni goli » (f. 40 ^{r}). După alte descrieri geografice din al patrulea capitol: « *De munții cei mari, neumblați* » (f. 40 ^{v}), în cel de al cincilea capitol: « *Iară pentru raiu spunere și de aducerea lui Adam în raiu* » (f. 41 ^{r}) se reia firul expunerilor biblice. Trecem însă peste ele, pentru a menționa doar cîteva din acele capitole în care precumpănesc faptele de ordin istoric. Avem, astfel, cap. 24: «*De Evtropie și de Tir cetate și de Sidon*» (f. 109 ^{r}), cap. 26: « *De o lînă de aur a unui berbeace vrăjit* » (f. 117 ^{v}), sau cap. 27: « *De zidirea Troii cetăți și de doi diavoli pămînteni* » (f. 119 ^{r}), unde asistăm la descrierea întîmplărilor din « războiul troienilor cu grecii » — o interesantă legendă (la baza căreia se află un izvor latin, venit prin filiera polonă) rămasă necunoscută cercetătorilor noștri.

În alte capitole se vorbește despre « a patra împărăție » (f. 123 ^{v} și urm.), găsim cîteva culegeri « den cărțile ce ‹ se › grăesc ale lu Tovie » (f. 164 ^{r}), apoi de « Rimleneasca începătură și de împărații rimlenești, de unde și în care vreame fusără » (f. 175 ^{r}), o revenire la « granul asirieștilor împărați... a persineștilor » (f. 214 ^{v}), știri despre « hrăboria » și împărățirea lui Alixandru » (f. 222 ^{v} și 223) episodul « De venirea către Troia » (f. 225 ^{v}). Prin capit. 51, expunerea trece la « Începătura împărăției grecești (f. 247 ^{r}), apoi la « împărățiia eghiptenească » (f. 248 ^{r}) și, din nou, la « împărățiia rimlenească » (f. 254 ^{v}).

---

[1] Cu alte cuvinte, al patrulea continent.

Informaţii despre istoria veche a slavilor se pot găsi mai ales de la f. 335 ᵛ înainte, iar ştirile despre poporul rus se înmulţesc considerabil după anul 1453 (căderea Constantinopolului), încheindu-se cu evenimentul consemnat în cronograful nostru sub titlul: « *Pentru aleagerea bunului credincios şi de bun neam, a marelui domn împărat şi marelui cneaz Mihail Feodorovici, a toată Rusia samoderjeţ* » (f. 511 ʳ).

Nu lipsesc nici date privitoare la ţara noastră. Se fac scurte menţiuni despre « Daciskiia pămînt » (f. 460 ᵛ) sau despre « rîul Dunae », care « cade în Marea Pontiei pe şapte guri » (f. 40 ʳ). Iată şi cîteva atestări privind relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Rusia:

« În ai 6991=1483 luat fu Kievul cetatea... Iară într-aceaiaşi iarnă însuratu-se-au cneaz Ivan, feciorul marelui cneaz Ivan Vasilievici, şi luo fata lu volonski voevodul, a lu Stefan, cu numele Elena » (f. 439 ʳ).

...« În ai 6992 = 1484... se-au născut cneazului, lu Ivan Ivanovici, fiiu Dimitrie, den voevodeasa fata Elena a lu Stefan » (f. 439 ʳ).

... « În zilele acestuia, marele cneaz Vasile Ivanovici, se prestăvi Stefan cel Viteaz, voevoda volonskii, carele au ucis 150.000 de turci, au ucis[1]. Şi pe alţi tătari au ucis fără de număr mulţime. Şi pe Matiiaş, craiul unguresc, den pămîntul lui l-au gonit. Şi după dinsul au rămas, într-al lui loc, voevod, fratele lui, [sic] Bogdan odno okói » (f. 445 ᵛ).

Originalul rusesc al versiunii din ms. 1385. Problema identificării originalului rusesc după care s-a tradus în romîneşte ms. 1385 l-a preocupat numai pe Şt. Ciobanu. El a observat just că la baza versiunii romîneşti se află un cronograf « de tipul celui din anul 1617 » (op. cit., p. 49), ceea ce, potrivit terminologiei consacrate în literatura rusă de specialitate, corespunde unui cronograf din cea de a doua redacţie rusă. Autorul precizează apoi că « originalul traducerii a fost tipărit la Chiev în anul 1736 » (op. cit., p. 50).

Afirmaţia din urmă trebuie îndepărtată din următorul considerent. Şt. Ciobanu a fost indus în eroare de lectura greşită a titlului sub care e înfăţişat un fragment istoric, introdus în manuscrisul nostru la f. 17 ʳ:

« *Scrisă istorie den cărţile Kievului ceale tipărite. Ani de la facerea lumii* -+ кємд ».

Titlul real este doar prima propoziţie. El se referă, probabil, la una din ediţiile *Sinopsisului* atribuit lui Inochentie Ghizel, ediţii apărute la Kiev în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. A doua propoziţie, deşi scrisă cu aceeaşi cerneală roşie ca şi titlul, enunţă de fapt începutul expunerii evenimentelor cu anii 2244 de la facerea lumii. Şt Ciobanu citîndu-le împreună: « *Scrisă istorie den cărţile Chievului ceale tipărite aici* (sic !) *de la facerea lumii 7244* » [sic !] şi făcînd apoi cunoscuta operaţie de scădere a cifrei de 5508, a tras concluzia, evident eronată, în sensul că ms. 1385 ar reprezenta traducerea unei tipărituri din 1736, de la Kiev.

În căutarea originalului am fost nevoit să merg pe o altă cale: comparaţia între conţinutul manuscrisului nostru cu al diferitelor cronografe ruseşti. În acest scop sînt necesare mai întîi cîteva lămuriri privind, în linii generale, unele trăsături ale cronografelor ruseşti.

În istoriografia rusă, cronograful a avut un rol însemnat. Din secolul al XV-lea pînă la începutul secolului al XVIII-lea, el a reprezentat pentru

---

[1] Verbul *au ucis* repetat, din eroare, de autorul manuscrisului.

păturile largi ale intelectualității ruse o carte prețioasă, din care se alegeau citate științifice și exemple istorice instructive. Cea mai veche încercare de alcătuirea unui cronograf rus ar fi — după A.A. Șahmatov [1] — «Русский Хронографъ», al cărui manuscris nu s-a păstrat, dar se consideră că a fost întocmit de cărturarul sîrb Pahomie Logofăt la jumătatea secolului al XV-lea.

Un alt cercetător de seamă al cronografelor rusești, Andrei Popov, a tras concluzia că izvoarele cronografului rus se regăsesc în literatura « bizantină, bulgară, sîrbă și rusă » și că a fost « cules de un slav după traducerile slave ale operelor grecești» ale cronicarilor bizantini Amartolos, Malalas, Zonaras, dar mai ales din cronica lui Constantin Manasses. Aceasta din urmă este folosită aproape în întregime, din ea făcîndu-se « mai multe extrase decît din celelalte izvoare luate împreună » [2].

În Rusia, acest prim cronograf a suferit, în decursul veacurilor, numeroase modificări de conținut și limbă, fiind îmbogățit treptat cu materiale luate din letopisețele rusești. În felul acesta s-a ajuns la ceea ce A. Popov numește p r i m a r e d a c ț i e a c r o n o g r a f u l u i r u s, care datează din 1512. Expunerea evenimentelor în cronografele din prima redacție pornesc de la facerea lumii și se opresc la anul 1453.

În 1617 apare a d o u a r e d a c ț i e a cronografului rus, deosebită de prima prin completări provenite din izvoare de origine apuseană (cum e *Cronica universală* a lui Martin Bielski, *Cosmografia latină* și altele), printr-o nouă prefață, precum și prin continuarea evenimentelor — bazată pe materiale culese din izvoare rusești — de la căderea Constantinopolului (1453) pînă la începutul domniei lui Mihai Feodorovici Romanov (1613—1645). În decursul secolului al XVII-lea, cronograful din a doua redacție a fost supus unor prelucrări « după noi izvoare » a ultimei sale părți, de la domnia lui Feodor Ivanovici (1584—1598) pînă la alegerea lui Mihail Feodorovici [3].

Întrucît evenimentele relatate în manuscrisul 1385 trec de anul 1453 (dată la care se oprește expunerea evenimentelor din prima redacție) el nu poate proveni dintr-un original aparținînd primei redacții. În schimb, faptul că ultimul eveniment important despre care se vorbește în cronograful nostru privește a l e g e r e a ț a r u l u i M i h a i l F e o d o r o v i c i (vezi mai sus) constituie — cum remarca și Șt. Ciobanu — o dovadă sigură că el p r o v i n e d i n t r - u n c r o n o g r a f r u s e s c d i n a d o u a r e d a c ț i e.

Se pot aduce acum și alte dovezi, mai concludente, în sprijinul acestei ipoteze, și anume:

a) Noua prefață, caracteristică pentru cronograful rus din a doua redacție, (care începe prin cuvintele « Чувственнымъ убо » [4]) se regăsește întocmai în a doua « Predoslovie » a versiunii romînești, care începe cu aceleași cuvinte: « Cestor simțitori, adecă. . . » (f. 31 r).

b) Titlul cronografului nostru (reprodus mai sus) coincide — exceptînd unele adaosuri despre care vom vorbi — cu titlul cronografului rusesc din a doua redacție, care este următorul:

---

[1] În studiul său citat mai sus.

[2] A. P o p o v, *Обзоръ хронографовъ русской редакцiи*, vol. I—II, Moscova, 1866—1869. (Pentru citatele de aici, vezi vol. II, p. 5—6).

[3] În afară de lucrare în două volume a lui A. Popov, vezi și informațiile date de A. V. C e r e p n i n, într-un interesant curs intitulat *Русская историография до XIX века*, Moscova, 1957, p. 120 și urm.

[4] A. P o p o v, *op. cit.*, II, p. 70.

« Книга глаголемая Гранографъ, сирѣчь лѣтописецъ. В ней же начало письменомъ царскихъ родовъ, отъ многихъ лѣтописецъ, преже о бытїи и о сотворенїи отъ книгъ Моисеовыхъ, и отъ Їсуса Навина, и отъ Судей Їюдейскихъ, и отъ четырехъ царствъ, таже и о Асирїйскихъ царехъ, Еллины же и благочестивыхъ и отъ Русскихъ лѣтописецъ, Сербьскихъ и Болгарскихъ [1]. Перьвїе съ Богомъ починаемъ о шести днехъ, въ нихъ же сотворилъ Богъ всю тварь, яко же рече Давидъ: словомъ Господнимъ небеса утвердишася и духомъ устъ его вся сила ихъ. Написася отъ премудраго Манасїя и отъ Сивирїя, епископа Гевальскаго » [2].

În traducerea titlului din cronograful romînesc, lipsesc deci numai cuvintele « Лѣтописецъ. В ней же », fie din eroare, fie cu intenţia de a evita repetarea cuvîntului «Лѣтописецъ».

c) Partea care este în plus în titlul cronografului rusesc faţă de cel romînesc (de la Первїе съ Богомъ. . .) şi căreia îi corespund cuvintele « *Den cartea lu Iosif Lamska pre scurt* » din manuscrisul romînesc, nu este altceva decît *titlul primului capitol al cronografelor ruseşti din a doua redacţie* [3]. Şi acest titlu figurează însă, întocmai, în *ms. 1385*, f. 34 [v]: « *Dentăiu înceapem cu Dumnezeu de şase zile, în carele au făcut Dumnezeu toată făptura, precum zice David: cu cuvîntul lu Dumnezeu ceriurile se întăriră, şi duhul gurii lui, toată putearea lor. Se scrise de prea înţeleptul Manasiia şi de Sivirie, episcopul Ghevalului* ».

d) Explicaţia utilizării termenului « Гранографъ », în loc de obişnuitul « Хронографъ », care se dă în prefaţa cronografului rusesc din a doua redacţie, există şi în cea de a doua prefaţă din versiunea romînească, la acelaşi aliniat, unde traducătorul romîn se străduieşte să o formuleze prin aceleaşi cuvinte, după cum se poate constata din comparaţia pasajelor respective:

« Сего ради и книжица сїя Гранографъ счинися, зане вся началства, царства же и государства въ ней кратко описуетъ. *Гранъ* убо начальство, *графъ* же описанїе, и обое сложивъ во единокупїе, речется *Гранографъ*, еже есть началствъ описанїе ».	Derept aceasta şi această cărţulie Hronograf [întocmitu-se-au], pentru că toate începăturile şi împărăţiile şi domniile întrînsa pe scurt le scrie. *Hron* adecă începătoriia, iară *graf* scrisoarea, amîndoua întrînsa le adună denpreună, zice-se *Hronograf*, care iaste началствъ описанїе, a începătoriilor scrisoare.
(A Popov, *op. cit.*, II, p. 71).	(Ms. 1385, f. 32[r]).

Asemenea dovezi, al căror număr poate fi lesne sporit, confirmă în totul ipoteza privind *provenienţa cronografului romînesc aflat în ms. 1385 dintr-un cronograf rusesc aparţinînd redacţiei a doua*. Ele nu ne indică însă: Ce cronograf anume a avut la îndemînă traducătorul romîn? Mijloacele de care dispunem, deocamdată, nu ne dau posibilitatea unui răspuns sigur la această întrebare. Totuşi, dacă ne orientăm după unele indicaţii din lucrarea citată a lui A. Popov, se pot face unele deducţii. Într-adevăr, în vol. II, la p. 133, autorul deosebeşte o categorie aparte în mulţimea cronografelor ruseşti din redacţia a doua, atunci cînd se referă la « Лицевые списки Хронографа второй редакцїи » (Foaia

[1] Pînă aici se acoperă aproape exact cu titlul din manuscrisul nostru.
[2] După A. Popov, *op. cit.*, vol. II, p. 70–71.
[3] Împrejurarea prin care se explică intercalarea între titlul cronografului şi titlul primului capitol din manuscrisul nostru a două articole exegetice este arătată în paragraful următor.

de titlu a Cronografului aparţinînd redacţiei a doua). Reprezentative sînt anume două manuscrise in folio, unul din secolul al XVII-lea, înregistrat sub cota 434/679 din fosta Bibliotecă a Academiei teologice din Moscova, iar altul din secolul al XVIII-lea. O caracteristică a acestor două cronografe constă în intercalarea a două articole suplimentare între titlul cronografului şi titlul primului capitol din cronografele care aparţin redacţiei a doua. Reţinem că ambele articole figurează, ocupînd exact acelaşi loc, în manuscrisul cronografului nostru; titlul celui dintîi articol «*Den cartea lu Iosif Lamska pre scurt*» este alăturat de însuşi titlul cronografului (vezi mai sus).

Pentru a ne convinge de identitatea faptelor discutate vom cita, pe două coloane, titlul (subliniat) şi partea de la început a articolelor în cauză. Începem cu primul:

« *Отъ книги Iосифа Ламскаго вкратцѣ*

Прежде бо всѣхъ подобаетъ истинному Христїянину вѣдати на спасенїе, что есть Богъ. Богъ бо отецъ прежде всѣхъ вѣкъ бяше, присно бо начала не имѣ ни конца, единъ начатокъ безначаленъ и несозданъ, и присносущенъ, иже нечислимый сто-тысящами, и тмы тмами, безначаленъ и неописанъ и невидимъ и неуставенъ, и неизслѣдованъ ни умомъ постиженъ, и... »

(A. Popov. *op. cit.* p. 133).

« *Den cartea lu Iosif Lamska pre scurt*

Mai nainte de toate se cade creştinului celui adivărat a şti ceale ce-i sînt spre mîntuire, ce iaste Dumnezeu. Că Dumnezeu părintele mai nainte de tot veacul era, că iaste de pururea început, neavînd sfîrşit, un început fără început şi nezidit, şi pururea firitor, carele cu nenumărate sute-mii şi cu întunearece de întunearece, fără început şi nescris şi nevăzut, şi nehotărît şi neumblat, nici cu mintea ajuns şi... »

(Ms. 1385, f. 33 v).

Dăm acum titlul şi începutul celui de-al doilea articol, care urmează imediat după primul:

« *И сїе написую чтущимъ разумѣнїя ради, гдѣ стояше Самъ преженеже миръ сотворенъ* »

« Тогда не бѣ иного кромѣ тьмы, яже именуемо хаосъ, еже есть слїянїе... »

(A Popov, *op. cit.* p. 134).

« *Şi iară scriu aceasta cetitorilor pentru înţelegerea, Domnul singur sta mai nainte de cînd lumea făcută* ».

« Atunce nu era alt fără întunearec, care e numeit haos, care iaste vărsare. . . .»

(Ms. 1385, f. 33 v).

Aceste constatări ne îndeamnă să credem că originalul cronografului din ms. 1385 poate fi manuscrisul c r o n o g r a f u l u i r u s e s c d i n s e c o l u l a l XVII-lea [1], pe care A. Popov îl arată înregistrat sub nr. 434/679 din fosta bibliotecă a Academiei teologice din Moscova. Rămîne să se clarifice pe deplin această problemă prin cercetări ulterioare, care vor consta dintr-o confruntare integrală a versiunii romîneşti cu textul original în limba rusă — ceea ce nu

[1] Despre manuscrisul celuilalt cronograf, din secolul al XVIII-lea, nu poate fi vorba, întrucît — după cum vom arăta în paragraful următor — ms. 1385 a fost tradus în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

ne-a fost cu putință, fiind obligați să ne limităm la cele aflate în lucrarea citată a lui A. Popov.

Autorul versiunii romînești, localizarea și vechimea manuscrisului. Autorul care ne-a lăsat manuscrisul 1385 nu este cunoscut. Nici despre localizarea manuscrisului nu s-a vorbit nimic. Numai în ce privește vechimea manuscrisului, Iorga afirmase că e « tradus din rusește în secolul al XVII-lea »[1], iar pentru Șt. Ciobanu, traducerea nu putea fi concepută decît după 1736.

În vederea soluționării acestor probleme, trebuie arătat mai întîi că traducătorul cronografului din ms. 1385 este originar din Țara Romînească. El folosește cu regularitate diftongul *îi*, în cuvinte în care, în restul țării, se păstrează *î: cîine* (f. 337 r), *cîinele* (f. 51 r), *cîinii* (f. 57 v), *mîini* (f. 449 v), *mîinile* (f. 57 v), *pîine* (f. 40 r), *pîinea* (f. 459 r). O altă trăsătură specifică dialectului muntean se desprinde observînd fenomenul palatalizării labialelor, care nu atinge decît pe *f* trecut la *h: hier* (f. 459 r), *hiartă* (f. 68 v), *hierbințeală* (f. 447 v).

În ce privește vechimea manuscrisului, particularitățile de limbă nu lasă nici o urmă de îndoială că aparține — după cum a apreciat și Iorga — secolului al XVII-lea. Întîlnim, de pildă, f o n e t i s m u l a r h a i c al conservării lui *a* accentuat (în locul lui *ă* de mai tîrziu) la pluralul unor feminine ca: *barbele* (f. 57 r), *corabii* (f. 41 r), *falcile* (f. 473 v) *gaurile* (f. 57 r), *pasări* (f. 41 r). Se mai păstrează vocala neaccentuată *a* în silaba finală din conjuncția *deaca* (f. 67 v) « dacă ». Unele elemente latinești păstrează vocala neaccentuată *e* (astăzi trecut la *i*): *atunce* (f. 60 r), *denainte* (f. 50 r), *dentăiu* (f. 36 v); *e* neaccentuat se menține — fără să fi trecut la *ă* — în fața unor labiale: *betrîn* (f. 43 r), *înpenate* (f. 44 v).

Nu e sincopat *i* în astfel de cuvinte: *dirept* (f. 53 r), *nedirept* (f. 54 r), *direptate* (f. 35 r), *diregătorie* (f. 47 r), iar în *frumoseațe* (f. 35 v) vocala neaccentuată *o* nu a trecut la *u*.

Numeroase sînt exemplele în care *u* final apare, mai ales cînd îl preced două consoane din care prima e suprascrisă[2]: *argintu* (f. 458 v), *cîndu* (f. 449 r), *cîtu* (f. 475 r), *văzîndu* (f. 44 v). În alte cîteva elemente latinești dentala sonoră *d* urmată de vocala prepalatală *i* apare și sub forma nealterată: *crudimea* (f. 476 v), *crudimi* (f. 37 r), *putredire* (f. 38 v), *neputredirii* (f. 38 v). Actualul verb *a rupe* menține pe *m* etimologic: *rumpem* (f. 16 r), *rumpseși* (f. 453 r), *să-i rumpă* (f. 452 r).

Pe de altă parte, analiza elementelor lexicale din ms. 1385 mi-a dat posibilitatea să descopăr în el o serie de cuvinte pe care le-am întîlnit, figurînd cu aceleași explicații, și în *Lexiconul slavo-romîn*, păstrat în codicele manuscris 312 din Biblioteca Academiei R.P.R. Orientîndu-mă și după alte criterii (calitatea hîrtiei, particularitățile de grafie etc.), am ajuns la concluzia că aceste două manuscrise (312 și 1385) sînt opera a c e l u i a ș i a u t o r.

Autorul manuscrisului 312, după cum am arătat cu altă ocazie este g r ă m ă t i c u l S t a i c u, dascăl la școala de slavonie din Tîrgoviște, la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. El își trece numele cu titlul de « gramatic » pe un vechi manuscris slav (aparținînd mitropoliei din Tîrgoviște) la 1643, iar în anii 1667—1669, cînd a tradus « de pre limba slovenească pre

---

[1] N. I o r g a, *Istoria literaturii romîne în secolul XVIII*, vol. I, București, 1901, p. 537, în nota 10.

[2] Pentru interpretarea acestei grafii, vezi articolul nostru *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice. III Problema « dispariției » lui ȗ final*. În « Limba romînă » XI, 1962, nr. 5, p. 582 — 594.

limba rumînească » un alt manuscris (care se păstrează sub nr. 1570 din Biblioteca Academiei R.P.R.), grămăticul Staicu ajunsese « la bătrîneațe »[1].

Importanța istorică și lingvistică a manuscrisului 1385. În istoriografia romînă, cronografele au avut un mare rol, ele fiind un izvor foarte căutat de către cărturari pentru cunoașterea evenimentelor istoriei universale. Diverse părți din conținutul cronografelor, dat fiind caracterul lor narativ, au pătruns pe cale orală și în rîndul păturilor mai largi ale poporului nostru.

Voluminosul cronograf din ms. 1385 prezintă o importanță deosebită, el fiind c o m p l e t, cu i n f o r m a ț i i n o i despre slavii răsăriteni și de apus, pe care nu le găsim în niciunul din celelalte cronografe romînești. Dacă în prima sa parte stăruie tradiția biblică, împletită cu legende și evenimente din istoria antică, partea a doua a cronografului (după anul 1453) e îmbogățită cu date istorice, luate din letopisețele rusești și din diferite izvoare de proveniență apuseană (opere ale cronicarilor polonezi), încheindu-se cu relatarea evenimentelor de la începutul secolului al XVII-lea. În această parte a cronografului s-ar putea descoperi unele informații prețioase care lipsesc în alte izvoare.

Un interes și mai mare prezintă conținutul acestui manuscris pentru studiul limbii romîne vechi. Cercetătorul are la îndemînă un text a u t o g r a f, scris cu trei sute de ani în urmă, din care își poate culege numeroase exemple, pe baza cărora se obține o imagine clară a limbii romîne de atunci, sub diferitele sale aspecte: fonetic, morfologic, sintactic, al formării cuvintelor etc. Am citat mai sus cîteva exemple caracteristice prin fonetismul lor arhaic. Iată acum altele, în care ne întîmpină un fonetism s t r ă i n (slav sau maghiar). În locul labialei afone *f* apare spiranta *h*, în cuvinte ca *jăhui* (f. 454 ʳ), *jehuite* (f. 460 ʳ), *pohtă* (f. 60 ʳ), *prahul* (f. 54 ᵛ), *vihor* (f. 432 ᵛ), *vîrhurile* (f. 38 ᵛ). Aceeași consoană își păstrează locul în cuvîntul de astăzi *viclean* (ung. h i t l e n) și în derivate: *hiclean* (f. 489 ʳ), *hiclenie* (f. 447 ᵛ), *hiclenitură* (f. 447 ᵛ). Întîlnim pe *v* (în locul actualului *f*) în cuvîntul (care redă forma slavă) *sveat* (f. 454 ʳ).

Din domeniul m o r f o l o g i e i notăm terminațiile *-ariu*, *-oriu*, în cuvinte ca: *olariu* (f. 478 ʳ), *călcătoriu* (f. 472 ʳ), *lucrătoriu* (f. 33 ᵛ). Apare terminația *-e*, în s.f. *arame* (lat. a e r a m e n): *caval de hier și de arame* (f. 40 ʳ), expresie întîlnită și la f. 100 ʳ.

Numeroase feminine au pluralul în *-e: barbe* (f. 461 ʳ), *gadıne* (f. 37 ᵛ), *plate* (f. 465 ʳ), *scripture* (f. 33 ʳ), iar unele neutre în *-ă: hotarăle* (f. 49 ʳ), *izvoară* (f. 45 ᵛ), *topoarăle* (f. 466 ᵛ), în *-e: arce* (f. 466 ʳ), *bice* (f. 468 ᵛ), *brîne, brînele* (f. 43 ʳ) și *-ure: lucrure* (f. 41 ʳ, f. 477 ʳ), *năravure* (f. 459 ᵛ).

Adjectivul *amar* face pluralul feminin *amară* (f. 461 ʳ), iar *gol* apare la plural sub forma: *goli* (f. 49 ᵛ).

Unele verbe se conjugă, spre deosebire de situația din secolul XVIII—XIX, cu ajutorul sufixelor *-ez* și *-esc: cruțez* (f. 453 ʳ), *cruțează* (f. 53 ʳ), *înviiază* (f 51 ʳ), *începătoresc* (f. 475 ᵛ), *mirosesc* (f. 56 ᵛ).

Interesante sînt și sufixele derivative, dintre care dăm cîteva:

-ame: adîncame (f. 33 ᵛ), *voinicame* (f. 467) ʳ;
-at: cornurații (f. 41 ᵛ), *înpîclat* (f. 47 ʳ), *spăimat* (f. 466 ᵛ);
-ciune: împuciuciune (f. 471 ᵛ), *întortăciuni* (f. 57 ᵛ), *periciune* (f. 433 ᵛ);
-ean: corăbianii (f. 39 ᵛ), *împrejureanii* (f. 470 ᵛ);

---

[1] Vezi articolul *Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică romînească*, în « Romanoslavica », vol. IV (1960), p. 289 și urm. (Despre *Staicu*, la p. 298).

-el: argințel (f. 458 v), *liniceale* (f. 38 v);
-esc: ceriuresc (f. 67 v), *ereticesc* (f. 475 v), *patrierșesc* (f. 447 v);
-ie: binie (f. 36 v), *destulie* (f. 453 r), *începătorie* (f. 59 v), *linie* (f. 462 v);
-ime: copăcime (f. 38 v), *crudime* (f. 37 r), *întăimea* (f. 68 r);
-ință: treință (f. 48 r), *uniință* (f. 34 v);
-iune: putrejune (f. 41 r);
-oiu (-oaie): ursoaia (f. 51 v), *Romănoaia* (f. 448 r).

Reținem, în sfîrșit, cîteva din cuvintele care apar cu înțelesul lor vechi:
bătrîn « vechi »: *de la marea cea bătrînă* (f. 449 r);
carte « scrisoare »: *scriseră carte de dinsul* (f. 464 v);
cununa « încorona »: *și se cunună cu cunună împărătească* (f. 478 v);
lemn « pom »: *Și tot lemnul creaște cu bun rod* (f. 38 v). *Adam den lemn gustă* (f. 41 v);
limbă « popor »: *Și te voiu păzi în limbă mare* (f. 60 r). *Și veri fi tată a multe limbi* (f. 63 v);
lume « țară »: *lumele lu Sit și a feciorilor lui* (f. 43 v).

★

Considerațiile din prezentul articol scot în lumină importanța deosebită a manuscrisului 1385 în raport cu celelalte șapte manuscrise ale cronografelor romînești de proveniență rusă, păstrate în Biblioteca Academiei R.P.R. Fiind cel mai vechi, se impune ca el să fie prezentat neîntîrziat într-o ediție științifică, la îndemîna cercetătorilor care se ocupă de istoria limbii și literaturii romîne vechi.

ДРЕВНЕЙШИЙ РУМЫНСКИЙ ХРОНОГРАФ РУССКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

(Резюме)

Румынские хронографы русского происхождения не привлекали такого внимания исследователей, как хронографы южно-славянского (Мокса) и новоэгреческого (Данович) происхождения. В истории древней румынской литературе этим хронографам не уделялось заслуженного места.

Н. Иорга упоминает о них в 1901 г. Изучены они были впервые Штефаном Чобану, который изложил результаты своих исследований в курсе лекций в 1940—1941 гг.; ему принадлежит заслуга первых основательных изысканий в этой области. Однако, его исследования имеют некоторые недостатки и даже ошибки.

В данной статье автор дает общее освещение проблем и отводит главное место самому старому по времени румынскому хронографу русского происхождения из всех известных до настоящего времени и определенного по рукописи № 1385, хранящейся в библиотеке Академии РНР; рукопись относится ко второй половине XVII-ого века.

Автор доказывает, что рукопись была переведена с русского хронографа *второй редакции,* сделанной в 1617 г. На основе подробной аргументации автор склонен отождествить оригинал, которым по его предположению пользовался румынский переводчик, с рукописью 434/679, находившейся в библиотеке бывшей Московской духовной Академии. Эта рукопись описана А. Поповым во втором томе (стр. 133) его труда *Обзор хронографов русской редакции,* Москва, 1769.

Далее автор, на основании языковых соображений и сравнения с другими текстами констатирует, что рукопись 1385 г., автограф переводчика, принадлежит книжнику—дьяку Стайку из Тырговиште (Валахия) — видному представителю румынской культуры XVII в. Он был преподавателем книжно славянского языка в Тырговиштской школе; деятельность его относится ко второй половине XVII века.

Рукопись № 1385 представляет большую историческую и, в частности, лингвистическую ценность. Она является в то же время новым свидетельством румыно-русских культурных связей в прошлом.

LE PLUS ANCIEN CHRONOGRAPHE ROUMAIN DE PROVENANCE RUSSE

(Résumé)

Les chronographes roumains de provenance russe n'ont pas sollicité l'attention des chercheurs dans la même mesure que ceux d'origine sud-slave (Moxa) et néo-grecque (Danovici). L'histoire de la littérature roumaine ancienne ne leur a pas encore réservé la place qu'ils méritent.

N. Iorga les a signalés, en passant, à peine en 1901. Ils ont été étudiés, pour la première fois, par Ştefan Ciobanu qui les a présentés en 1940—1941 dans un cours tenu à l'Université. Son mérite c'est d'avoir frayé la route à la recherche. Mais cela n'en implique pas moins des inconvénients, voire des erreurs.

Le présent article reprend l'ensemble de la question, en s'occupant de plus près du plus ancien chronographe roumain de provenance russe connu jusqu'ici. Il a été identifié dans le manuscrit 1385 de la Bibliothèque de l'Académie de la R.P.R., remontant à la seconde moitié du XVII-e siècle.

L'auteur démontre que ce manuscrit a été traduit sur un chronographe russe de la *seconde rédaction* établie en 1617. Son argumentation va jusqu'à identifier l'original qui, suppose-t-il, s'est trouvé entre les mains du traducteur roumain. Il s'agirait du ms. 434/679 de l'ex-Académie théologique de Moscou, décrit par A. Popov au volume II, p. 133, de son ouvrage intitulé *Обзор хронографов русской редакции*, Moscou, 1869.

L'auteur établit ensuite, grâce à des critériums linguistiques et par comparaison avec d'autres textes, que le manuscrit 1385 — l'autographe même du traducteur — appartient au scribe Staicu, de Tîrgovişte (Valachie), remarquable personnalité de la culture roumaine qui fut professeur à l'Ecole slavonne de Tîrgovişte dans la seconde moitié du XVII-e siècle.

Le manuscrit 1385 revêt une particulière importance historique et surtout linguistique. En outre, il représente un témoignage de plus des relations culturelles roumano-russes par le passé.